

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯТА НА ИНТЕЛИГЕНТНОСТТА И ГЛУПОСТТА В БЪЛГАРСКАТА И РУМЪНСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

КРИСТИНА-АНДРЕА РАДУ-БЕЖЕНАРУ

ИНСТИТУТ ЗА ЛИНГВИСТИКА „ЙОРГУ ЙОРДАН – АЛ. РОСЕТИ“

БУКУРЕЩКИ УНИВЕРСИТЕТ

andreea_radubejenaru@yahoo.com

CONCEPTUALIZATION OF INTELLIGENCE AND STUPIDITY IN BULGARIAN AND ROMANIAN PHRASEOLOGY

CRISTINA-ANDREEA RADU-BEJENARU

IORGU IORDAN – ALEXANDRU ROSETTI INSTITUTE OF LINGUISTICS

UNIVERSITY OF BUCHAREST

andreea_radubejenaru@yahoo.com

In this paper we focus on some of the most important features of idioms, motivation and compositionality, in particular. The introductory part deals with theoretical aspects of the new linguistic discipline known as cognitive studies. From a cognitive point of view, idioms are figurative linguistic units which exist at the intersection point of language, cognition and culture. The main idea, which we support, is that of Dobrovolskij, one of the first linguists to apply the theory of conceptual metaphors in idiom analysis. In the second part of the paper we continue – as stated in the introduction – with an analysis of some Bulgarian and Romanian idioms that express the concept of intelligence or stupidity.

Keywords: phraseology, cognitive studies, conceptual metaphors, Bulgarian and Romanian phraseological units

Новите направления в съвременната лингвистика, и особено тези в сферата на семантичните изследвания, които разглеждат кодирането на смисъла, акцентират върху когнитивния аспект на езика. С други думи, езикът не е само прост начин за общуване между индивидите, а има важна роля в когнитивните процеси, в изграждането на смисъла и на нашата концептуална система. Що се отнася до фразеологията, тези нови теории са още по-популярни, тъй като фразеологичните единици са едни от най-експресивните езикови конструкции, чието възникване и функциониране все още не е напълно проучено. Факт е, че фразеологизмите са силно мотивирани единици – това твърдение се противопоставя на традиционното мнение за тях, свързано с некомпозиционалния¹ им характер. Те не са само изрази, формирани от лексикални единици без връзка помежду си, чийто общ образен смисъл е случаен и различен от този на съставните им части. Фразеологизмите по дефиниция представляват хетерогенен клас езикови

единици, тъй като самото наименование се използва за различни типове структури, като колокации, сравнения, фраземи и т.н. Поради това те би трябвало да бъдат анализирани по различен начин, от гледна точка на тяхната прозрачност/непрозрачност и композиционалност². По този въпрос А. Ланглоц смята, че фразеологичните единици могат да бъдат разгледани въз основа на три главни черти: лексико-синтактичната им структура и отношението между техните елементи и фразеологичното значение, прозрачността им (начинът, по който мотивационните отношения могат да бъдат разпознати от говорещите) и концептуалното съгласие (т.е. концептуалните модели, които подкрепят разпознаването на даден прозрачен фразеологизъм) (Ionescu 2017: 57).

Чрез теорията на концептуалната метафора (Lakoff&Johnson 1980) се показва как мислим и говорим за различни концепти, като в същото време се подчертава, че метафората представлява нещо повече от езиково явление, а именно – начин за концептуално изразяване чрез *образни схеми* (image schemas) (особено на понятия, които не са сетивни по природа) (Lakoff&Johnson 1980: 177). Въпреки че теорията не предоставя конкретен модел за метафоричното изразяване на фразеологизмите, тя твърди, че нашата интуиция за техния смисъл отразява начина, по който те са представени в семантичната ни памет (Ionescu 2017: 68). Както самите автори подчертават, концептуалната метафора не е само троп или стилистична фигура, а цялостен начин на мислене, който показва как нашият ум работи с помощта на дедуктивни концептуални аналогии, асоциации и сравнения.

Първият, който прилага тази теория като метод за анализ във фразеологията, е Д. Доброволски (Dobrovolskij 2000, Dobrovolskij 2005). Неговият подход към идиоматичността е лексикално-концептуален и има за предпоставка мотивационния фон, а също метафоричната и метонимичната интерпретация на фразеологизмите, като поставя акцент върху прагматичните и културните им аспекти. Според него фразеологизмите са *конвенционални образни единици* (conventional figurative units – CFU), чиято лексикална структура съдържа менталния образ, върху който е структуриран определен израз и който има важна роля:

В произвеждането и разбирането на фразеологизъм трябва да се идентифицира ролята на менталния образ, който се съдържа в лексикалната му структура. Ролята му е важна, тъй като образният компонент се основава на различни образни асоциации, които трябва да бъдат „фиксираны“ в определени лексикално-синтактични комбинаторни ограничения. (...) Образът служи като база за извод и асоциация/асоциации (...) Колкото по-силен е образът, толкова по-уместна е мотивационната връзка за лексикално-синтактичния израз в неговата конкретна форма (Ionescu 2017: 55).

За осъществяване на речевия акт в оптимални условия се налага образните асоциации и лексикално-синтактичните ограничения да бъдат конвенционални, т.е. общоприети и споделени от дадена езикова общност.

Поради това Д. Доброволски обхваща и извънезиковото измерение, по-точно културното – аспекти от културата, историята, литературата и бита на даден народ, както и вярвания, суеверия и т.н. Затова произходът (или етимологията) на фразеологизмите е много важен, тъй като той предлага още една мотивационна база. Например, ако някой среща за първи път израза *куча марка*, възможността да го разбере е минимална. Обаче ако връзката между образния смисъл (‘нискокачествена стока с неизвестен произход’) и менталния образ е етимологично мотивирана (с други думи, ако говорещите са наясно с емблемата на старата британска звукозаписна компания, която изобразява куче), тогава значението му може да бъде разпознато.

Всички фразеологизми са мотивирани, т.е. връзката между менталния образ и общия образен смисъл е активна – в зависимост от степента на композиционалност. Когнитивната мотивация обаче важи за изразите с високо ниво на прозрачност, докато за другите, които са непрозрачни от семантична гледна точка, най-често интерпретацията зависи от контекста (Ionescu 2017: 56).

По-нататък в нашата работа ще се опитаме да представим някои конвенционални устойчиви езикови съчетания (фразеологизми и сравнения) от българския и румънския език, които изразяват интелигентност или глупост. Нашата цел е да разберем как са концептуализирани тези понятия в двата езика и какви лингвистично-когнитивни процеси ги мотивират. Анализът е съобразен с принципите на лингвокултурологията и на *концептуализирането на образността* (Sharifian 2011), както и на менталния образ. Последната идея принадлежи на когнитивната психология (Glucksberg, Saccigi, Tabossi) и предполага, че членовете на дадена езикова общност първо схващат значението на менталния образ на изразите. Менталният образ се счита за ядро на фразовото формиране и разбиране, около което гравитира лексикалната поредица, в рамките на идиоматичния смисъл (Ionescu 2017: 50).

Що се отнася до румънските изрази, които включваме в разглежданата тематична група, ще отбележим като изходен момент наблюденията на Р. Зафиу:

(...) глупостта и интелигентността са съществени репери в съжденията за света; щом отрицателният термин на противопоставянето е въобще най-продуктивният в създаването на образи, не е чудно, че прилагателното „глупав“ може да бъде придружено в румънски от богати поредици сравнения или други определения, показващи глупостта в най-висока степен. Те отразяват, между другото, прототипния начин на разбиране на глупостта. Най-често срещаната фраза е, със сигурност, „тъп като ноц“, в която сравнителният термин свързва хиперболично липсата на интелигентност с мрака. По-банални са сравненията с животни: образците на тъпотата, изглежда, са овцата, кокошката и гъската. Глобално мотивирани (това означава, че връзката между прякото значение на израза и образната му интерпретация все

още е прозрачна (Langlotz 2006: 111) – бел. авт.), *но изненадващи във всеки отделен случай са предметните сравнения: лесно е да се разбере, че глупостта се приписва на предмети, на неподвижна материя, лишена от чувствителност и реакция...* (Zafiu 2004).

С този въпрос в българската лингвистика се занимава Й. Кирилова, която предлага много интересен подход по отношение на концепта *ум* в рамките на българската езикова картина на света. В опита си за определяне на основните концептуални признаци на лингвокултурния концепт тя открива различни начини за неговото възприемане от българина. Авторката показва как представата за ума е претърпяла промени в съответствие с културно-философските възгледи през Средновековието, когато концептът е определян последователно от теоцентричните (*умът е Бог*) и антропоцентричните (които му приписват антропоморфни характеристики) идеи, формиращи менталитета на българина. От множество идентифицирани стереотипи, когнитивни модели и конвенционални метафори за ума споменаваме само следните: *ум – Бог, ум – стадо, ум – човек, ум – предмет, ум – орган, ум – вместилище, ум – течност, ум – механизъм, ум – храна* и пр. (Кирилова/Kirilova 2017: 168). Понятието *ум* обогатява българската концептосфера с важни асоциативни образи. Според Й. Кирилова *умът* се конкретизира „(...) 1. като способност, която е божи дар; 2. като вид орган, който е поместен в главата на човека; 3. като способност, която се определя от епохата, променя се с времето и от външни обстоятелства; 4. като белег на човека; 5. като нещо свое и много ценно; 6. като някакъв механизъм“ (Кирилова 2017: 171). Тази констатация е от голямо значение за настоящата работа, тъй като сходни концептуални модели откриваме и във фразеологизмите, които анализираме по-нататък.

В постигането на така наречения *фразеологичен смисъл* тези понятия са представени като сфера цел на концептуалното картиране или като ментален образ. Първата метафора, която сме идентифицирали, е **интелигентността е остър предмет** – интелигентност означава ‘способност на човешкото същество да прониква в смисловата плътност на идеите’. В тази категория влизат фразеологизми като: *a avea mintea brici, a fi ascuțit la minte* (с варианта *a avea mintea ascuțită*), *a fi înțepat la minte, a tăia (pe cineva) capul* (или *mintea*), *с ум като бръснач съм, с остър ум съм, сече ми умът* (с вариантите *сече ми мозъкът, сече ми главата, сече ми пипето, сече ми пипката, сече ми тиквата, сече ми кратуната, сече ми чивията, сече ми акълът*). Има почти напълно еквивалентни конструкции в двата езика: *a avea mintea brici – с ум като бръснач съм, a fi ascuțit la minte – с остър ум съм, a-l tăia (pe cineva) capul – сече му главата*. Както ще видим по-нататък, освен концептуална метафора се използват многобройни метонимии, в които абстрактното понятие се обозначава с конкретно, тоест вместо *minte/ум (акъл)* се употребяват съществителните *сар; глава, мозък, пипе, пипка, тиква, кратуна, чивия*. От друга страна, **глупостта е тъпота**: *a fi tâmp (tâmpit), тъп съм, не ми сече умът*.

Втората концептуална метафора, която срещаме и в изграждането на фразеологизмите, изразяващи глупост, е **главата е контейнер и интелигентността/глупостта е съдържащото се в нея вещество**. Групата, отнасяща се до интелигентност, се състои от фразеологизми като: *a avea cap, nu doveac, a avea glagore în cap, a fi deschis la minte* (или *cap*), *a fi urcior fără mănușă, в добра* (или *умна*) *глава сто ръце* (за умен и сръчен човек), *с мозък в главата* (*има мозък в главата си*). *A fi urcior fără mănușă* (буквално *столна без дръжка съм* ‘умен и сръчен съм’) не се отнася точно до същата метафора, която включва като термин на сравнението главата, но все пак съдържа в структурата си съществително, което означава ‘съд, контейнер’. Този образ можем да интерпретираме като подобие, а самата способност се счита за съдържание на съда.

В противоположната група има повече фразеологизми: *a fi cap sec, a avea apă la cap, a avea capul ca doveacul, a avea grăunțe în cap* (вариант *a avea tărâțe în cap*), *cap de tigvă* (вариант *tigvă goală*), *a nu avea cap, ci tigvă, a nu avea glagore în cap, нямам акъл в главата си, главата ми е куха, главата ми е празна катуна, катуната ми е куха, глава като чутура* (или *празна чутура*). Отново се забелязва серия метонимии, в които конкретният елемент е *doveac, tigvă/миква, катуна*. На румънски и на български думата *tărtăciță/миква* може и самостоятелно да изрази идеята за глупост: (...) *Nu te duce și pe tine tărtăcița aia cu doi neuroni?*³ и *Голяма миква е той, за нищо не може да се уреди*.⁴ Това може да бъде доказателство на развитието на менталното метафорично картиране – първо се асимилира главата от съответния плод заради формата му. Образът на вътрешната кухост на тиквата също се припокрива с концептуалната асоциация *липсата на интелигентност е липса на сивата материя*. Освен това има различни видове от този плод, които изсъхват и се използват и като съдове – факт, който помага за преноса на значението.

В румънския език **глупостта** е концептуализирана и чрез характеристиките **тежест, твърдост и дебелината на главата**, които „възпрепятстват“ мисловния процес – *a avea cap greu* (вариант *a fi greu de (la) cap*), *a fi gros de cap/minte* (или *cap gros*), *a fi tare de cap* (или *boacă*), *cap de fag* – докато в българския език по-скоро се среща идеята за лекотата (липса на тежестта), тъй като нещо, което е без стойност или е некачествено, не тежи много: *лек съм в главата*. *Cap de fag* и *букова глава* са пълни еквиваленти и се изграждат върху образната база на твърдата дървесина на бука – ако някой има глава, твърда като бук, това означава, че усвоява информацията много трудно. В допълнение на по-горе дадените изрази ще споменем други два сходни фразеологизма, а именно *дебела глава (съм)* (или *дебела ми е главата*) и *корава глава (съм)*. Въпреки че значението им се отнася до упоритост и инат, те не се намират формално и семантично много далече от първите. Човек, който не се вслушва в съветите на другите, който винаги постъпва само според собствените си убеждения и упорито държи на своето, често е приет и като скудоумен. Също така, в под-

крепа на нашето твърдение, ще посочим и прилагателното *дебелоглав*, което освен основното си значение ‘упорит, инат’ понякога се използва и със значение ‘глупав, тъп’.

Близко до разгледаните фразеологизми е и следващата категория, включваща фразеологизми, в които се отразява идеята за пречка – **глупостта е пречка или недостиг**: *a fi cu țestul în cap*, *a fi scurt la minte* (за жени – *poale lungi și minte scurtă*), *a nu-l ajunge mintea* (или *capul*), *a fi puțin la minte*, *a fi mic la minte*, *a fi slab la (de) minte*, *a fi sărac cu duhul*, *акъл на буци*, *не ми стига умът* (или *главата*, *акълът*, *tineto*), *слаб на акъл*, *плитък ум*, *беден духом*. Обратно, **интелигентността е достатъчност**: *a-l ajunge mintea*, *стига ми умът* (или *акълът*) (за нещо). Що се отнася до библейския фразеологизъм *sărac cu duhul* / *беден духом* (или *нищ духом*), чието първично значение и в двата езика е ‘скромен, смирен’, днес той се използва за описание на човек с крайно ограничени интереси, с беден духовен живот, а в по-широк смисъл – човек със стеснени познания; означава ‘глупав, ограничен’.

Друг клас е този на концептуализираните по отношение на механизма фразеологизми. В румънския и в българския манталитет човешкият ум разполага с богата образност, като един от най-често срещаните образи е този, базиран на концептуалната метафора **умът** (или **мозъкът**) **е механизъм**. Следователно умът е в добро състояние и постига максимална ефективност само ако се движи, ако работи бързо или ако не спира: *a fi sprinten la minte* (*a avea mintea sprintară*), *a-i merge mintea*, *a-l duce mintea (capul)*, *a fi iute la minte* (вариант *a fi ager la minte*). Ако механизмът не се движи, тогава възникват промени: *a nu-i merge mintea*, *a nu-l duce capul (mintea)*, *бавно загревам*, *бавно шракам*.

Що се отнася до **концептуализацията на глупостта чрез зооними**, в двата езика се срещат сходни лингвокултурни образи. Глупостта често е свързана с образа на кокошката, овцата, гъската и др.: *cap de cuc*, *cap de țarcă*, *a fi vită încălțată*, *a avea* (или *a fi cu*) *minte de bibilică*, *a avea* (или *a fi cu*) *minte de vrăbie*, *a fi deștept* (или *șiret*) *ca oaia (cu jug* или *pe zăduf)*, *a fi oaie cu șorică* (за глупав и нахален човек), *a avea urechi lungi ca de măgar*, *тъпо говедо*, *вол се родило*, *теле ще умре*, *имам мозък колкото (на) врабец*, *имам кокоши ум* (вариант *с кокоши ум съм*), *умен като гъска съм*, *умен като патка* (или *патица*) *съм*, *глупав като сив кон* (или *сиво магаре*), *умен като поповото прасе*, *хитър като хлебарка*, *умен като шаран*.

Както казва и Р. Зафиу в гореспоменатия цитат, **глупостта се асоциира с неподвижни, недушевени обекти** и с липсата на реакция. Така се обясняват фразеологизми като: *a fi prost ca o cizmă* (или *ciubotă*), *a fi zeată de mălai*, *a fi bucată de carne cu ochi*, *a fi pușcă cu tigaie*, *тъп като галош* (или *калевра*), *тъп като гъбена чорба* (вариант *тъп като гъбено семе*), *тъп като запушалка*, *тъп като чук*, *по-тъп от паве*, *прост като цървул*, *прост като фасул*.

Както в румънски, така и в български **глупостта е интерпретирана като последица от удар** (обикновено по главата), който явно застрашава мисловния процес и причинява вреди на мозъка: *a fi bătut în cap*, *a fi bătut (или lovit) cu leuca (în cap)*, *a fi trăsnit cu leuca (în cap)*, *a fi căzut în cap*, *a fi lovit cu mâneca țundrei*, *a fi lovit cu scutecul*, *ударен с лопата по главата*, *ударен с мокър пещемал*, *ударен с мокър парцал* (или *чоран*, или *с мокра кърпа*).

В настоящата работа се опитахме да представим част от конвенционалните концептуални метафори и от менталните модели и образи, които мотивират появата и функционирането на румънските и българските фразеологизми, изразяващи интелигентност или глупост. В този смисъл, въпреки че двата езика нямат общ произход, отбелязваме, че между тях съществуват достатъчно добре очертани прилики. Концептуализацията на понятията *интелигентност* и *глупост* в българския и румънския език се осъществява въз основа на подобни или еднакви представи и ментални образи за тях. Това се дължи преди всичко на дълготрайния контакт на нашите езици, на сходния исторически, социален и културен контекст и на сходното местоположение (Балкански полуостров) – елементи, които са повлияли силно върху менталитета на двата народа. Същевременно е важно да имаме предвид и факта, че проучването на такива езикови единици трябва да се ориентира към интегрален подход на анализ, тъй като те не са само езиков факт, а са представени и на концептуално ниво и са силно културноспецифични. Също така трябва да се отбележи, че използваният тук метод на анализ не може да се приложи към всички устойчиви изрази, тъй като са много различни не само по лексико-синтактичната си структура, но и по прозрачност и композиционалност.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Некомпозиционалният характер на даден фразеологизъм се отнася за цялостното значение на израза, когато то не е мотивирано нито от буквалните, нито от преносните значения на неговите елементи.

² Композиционалност (с оглед на връзката между устойчивото словосъчетание като цяло и неговите конституенти) е признак на фразеологизмите, който показва, че съставните им елементи участват в изграждането на вътрешната семантична структура на израза.

³ <https://www.ciclism.ro/forums>, прегледано на 15.08.2018.

⁴ <http://technik.info>, прегледано на 15.08.2018.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Кирилова 2017: Кирилова, Й. Представата за ума в българската езикова картина на света. София, ДиоМира. [Kirilova 2017: Kirilova, Y. Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina na sveta. Sofia, DioMira.]
- Dobrovolskij 2005: Dobrovolskii, D., Piirainen, E. Figurative Language: Cross-cultural and cross-linguistic Perspectives. Oxford, Elsevier Academic Press.

- Dobrovolskij 2010: *Dobrovolskij, D., E. Piirainen*, Idioms: Motivation and etymology. – Yearbook of Phraseology, Vol. 1, p. 73–96. Berlin, Walter de Gruyter GmbH & Co Publishing House.
- Ionescu 2017: *Ionescu, D.* Food idioms and proverbs in English and Romanian. A cross-linguistic and cross-cultural approach. Bucharest, Oscar Print.
- Lakoff&Johnson 1980: *Lakoff, G., M. Johnson*. Metaphors we live by. Chicago, University of Chicago Press.
- Langlotz 2006: *Langlotz, A.* Idiomatic Creativity: A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Pamies Bertrán 2011: *Pamies Bertrán, A.* Phraséologie et compétence métaforique: universaux cognitifs vs. héritage culturel. – В: Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 58–78. [Pamies Bertrán 2011: *Pamies Bertrán, A.* Phraséologie et compétence métaforique: universaux cognitifs vs. héritage culturel. – In: Ezi-kovedski izsledvaniya v chest na prof. Siyka Spasova-Mihaylova. Sofia, AI „Prof. Marin Drinov“, s. 58–78.]
- Zafiu 2004: *Zafiu, R.* Păcatele limbii: Prostia comparată. – In: România Literară, № 39. <http://www.romlit.ro> Web. 15 Aug. 2018.
- Zaharieva 1997: *Zaharieva, S.* Dicționar frazeologic român-bulgar. София, АИ „Проф. Марин Дринов“. [Zaharieva 1997: *Zaharieva, S.* Dicționar frazeologic român-bulgar. Sofia, AI „Prof. Marin Drinov“.]

РЕЗЮМЕ

В настоящата статия ще се съсредоточим върху няколко от най-важните свойства на фразеологията, а именно мотивация и композиционалност. Уводната част съдържа теоретични аспекти, които се вписват в новото лингвистично направление, определено като когнитивна лингвистика. От когнитивна гледна точка фразеологизмите са образни езикови единици, които се намират на пресечната точка между езика, познанието и културата. Основната идея, която подкрепяме, е тази на Д. О. Доброволски, един от първите лингвисти, които прилагат теорията на концептуалните метафори в анализа на фразеологизмите. Във втората част на изследването ще продължаваме – в съответствие с това, което заявяваме в увода – с анализирането на някои български и румънски фразеологични единици, които означават интелигентност или глупост.

Ключови думи: фразеология, когнитивизъм, концептуална метафора, български и румънски фразеологични единици

✉ *Кристина-Андреа Раду-Беженару*

Институт за лингвистика „Йоргу Йордан – Ал. Росети”

Букурещки университет

Букурещ, Румъния

✉ *Cristina-Andreea Radu-Bejenaru*

“Iorgu Iordan – Al. Rosetti” Institute of Linguistics

University of Bucharest

Bucharest, Romania

Публикувано: 28 юни 2019